

Egeresi László Sándor (1970) a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának adjunktusa. Kutatási területei: héber nyelvten és epigráfia, valamint bibliai exegézis.

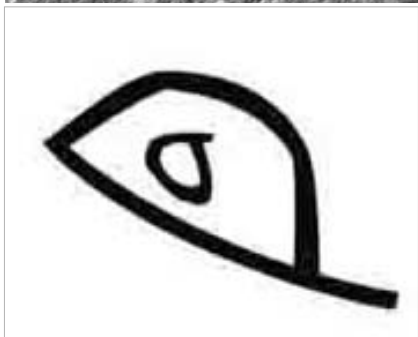
A Jóás-tábla – avagy merre tart a héber epigráfia?

Egeresi László Sándor

Új évszázad, új elvárások. Nem kivétel ez alól a héber nyelvészet sem. Sokat nem kellett várni, rögtön a 21. század elején olyan események történtek, amelyek alapjaiban rázták meg a hebraisztika, ezen belül is a héber epigráfia világát. A hagyományos megfogalmazás szerint az epigráfia: „történeti segédtudomány, amely a korábbi korokból fennmaradt, szilárdabb (kő, érc, cserép, fa stb.) anyagokra írt (vésett) szövegek olvasásával és magyarázatával foglalkozik.”¹ Megjegyzendő, hogy a sémi nyelvészetben némileg mást értünk epigráfia alatt. A klasszikus tudományokban az *epigráfia* a szilárd anyagokra írt (vésett) szövegeket, míg a *paleográfia* a tintával írt szövegeket vizsgálja. A sémi nyelvészetben az epigráfia az írott szövegeket vizsgálja (tehát elmosódik a határ az előbbieket közt), míg a paleográfia az írás és az egyes betűk alakjának változásával, alakulásával foglalkozik. Századunk elején három nagy epigráfiai felfedezéstől visszhangzott a héber epigráfiával foglalkozók tábora. A három fogalomra vált név: a Wádi el-Hol felirat, az ún. Jakab-osszárrium és a Jóás-tábla. Néhány mondatot szóljunk röviden az előbbiekről, mielőtt részletesebben foglalkoznánk a Jóás-táblával.

A WÁDI EL-HOL FELIRAT

A sémi mássalhangzós írás legrégebbi nyelvemlékének egészen a legutóbbi évekig az ún. Sinai-feliratot tartották, amelynek keletkezését Kr. e. 1400/1500 körülre teszik. Újabb fordulatot hozott az 1999-es év. Ekkor a Yale Egyetem egyik kutatója² Egyiptomban, Wádi el-Hol-nál olyan feliratot talált, amely jóval régebbi a Sinai-feliratnál, és az első mássalhangzós írásnak tekinthető.³ Az alábbi képen (1. kép) a feliratban fellelhető már azonosított betű, az ⁴ayin látható: A felirat feltételezett keletkezési ideje: Kr. e. 1900/1800. Ez alapján az első mássalhangzós írás jelenlegi ismereteink szerint közép-Egyiptomban alakult ki Kr. e. 2000 körül. Az ebből kialakuló proto-kánaáni írás lehetett az atyja mind a föníciai, mind a héber, mind az arámi írásnak. A graffiti elemzését és megjelentetését princetoni kutatók vállalták el, a kiadvány még nem jelent meg.⁵

1. kép

A JAKAB-OSSZÁRIUM

2002 őszén közös sajtókonferenciát hívott össze a Discovery Channel és a Biblical Archaeology Society. A konferencián egy kis mészkőből készült urnát, ún. osszárriumot mutattak be. A Bakos-féle *Idegen szavak kéziszótára* szerint az osszárrium latin eredetű kifejezés, „a kiürített sírokból származó csontok gyűjtőhelye a régi temetőben”. Magyar nyelvre a „csontház” kifejezéssel szokás visszaadni, amelyet félreérthetőnek érzek, hiszen a hasonló szerkezetekben – faház, kőház stb. – a szóösszetétel első tagja a ház építőanyagát, s nem a tartalmát jelöli. Itt javasolnék is helyette egy pontosabb és szebb magyar megfelelőt: „csonttartó ládika”. Az osszárrium tulajdonképpen a temetkezési szertartás egyik utólagos része, eszköze. Palesztina területén körülbelül 300 évig használták. Ez az időszak a Hasmoneus dinasztia idején, Kr. e. 150 körül kezdődik, s valamivel a Bar Kohba-féle lázadás (Kr. u. 150) után ér véget.

A módosabb vezetőket többkamrás sírboltba temették, s megvárták, míg a test teljesen elbomlik. Általában másfél évig tartott a folyamat, eztán összegyűjtötték az elhunyt csontjait, s egy ládikába tették. Ez az osszarium, a „csonttartó ládika”. A szokást egyszerűen a szükség alakította ki: a sírbarlangok drágák voltak, a csontok összegyűjtésével és tárolásával lehetővé vált a sírok „újrahasznosítása”. A kiállított osszariumon egy arámi nyelvű felirat volt olvasható: *Jakób bar József achi di Jésúa*, magyarul: „Jakab, József fia, Jézus testvére”. Az alábbiakban a csonttartó ládika (2. kép), illetve külön képen a felirat látható (3. kép).⁶

2–3. kép

Hershel Shanks így nyitotta meg a konferenciát: „Amit ma be akarunk jelenteni, az nem más, mint az első régészeti bizonyíték Jézusra.” Valóban, ha a felirat valódi, akkor végre van egy Biblián kívüli hivatkozásunk Jézusra, tehát Jézus történetiségének kérdése egyszer s mindenkorra megoldódik. A lelkes lapszerkesztőhöz neves tudósok is csatlakoztak, a hír bejárta a világsajtót, de óvatosabb hangokat is lehetett hallani. A végén nekik lett igazuk: kiderült, hogy a felirat hamisítvány.⁷

A JÓÁS-TÁBLA

A Jóás-tábla a 2003-as év nagy szenzációja volt. A Jakab-osszariumhoz hasonlóan címlapon hozta számos napilap világszerte. A fekete homokkő mérete 30 × 61 × 8 cm, a rajta lévő felirat 15 sorból áll, a szöveg eleje töredezett (4. kép). A felirat jelentősége, hogy párhuzamos a 2Kir 12,5–17 szakasszal, amely a Templom Jóás általi felújításáról számol be. Amennyiben hiteles, ez az első izraeli királyi felirat, amely a salomoni Templom létezését bizonyítja. Nadav Shragai újságíró cikke a *Ha'aretz* izraeli napilapban 2003 januárjában jelent meg. Gabriel Barkay, a Bar Ilan Egyetem vezető régésze azt nyilatkozta Shragainak, hogy amennyiben a tábla eredeti, akkor ez lenne az első olyan fizikai bizonyíték, amely úgy ír le esemé-

nyeket, hogy azok bibliai elbeszéléshez kötődnek. A felirat jelentősége tehát kettős: egyrészt ez az első Biblián kívüli utalás a jeruzsálemi templomra, másrészt ez az első olyan felirat, amely egy bibliai elbeszélésnek közvetlenül megfeleltethető. Ugyanakkor azt is megjegyezte Barkay, hogy a megtalálás körülményei tisztázatlanok és további vizsgálatokra van szükség.⁸

A felirat 2001 nyarán bukkant fel. Ekkor hívta fel egy névtelen telefonáló a világhírű epigráfust, Joseph Naveh professzort, s kérte a felirat hitelességének megállapítását. Naveh beleegyezett, hogy megnézi a követ, ezt követően kapott egy fényképet⁹ a feliratról. Miután megnézte a fotót, kérte, hogy magát a követ is láthassa. Egy jeruzsálemi hotelbe ment a megbeszéltdőben, ahol egy izraeli férfi jelent meg egy arab fiatalember kíséretében. Az izraeli férfi elmondása szerint a kőtáblát arabok találták a Templom-hegy keleti falán kívül. Naveh a feliratot hamisítványnak minősítette.

Közben a táblát elvitték az Izraeli Geológiai Intézetbe (GSI = Geological Survey of Israel), ahol a kőre rakódott réteg, a patina vizsgálata után az intézet lapján megjelent a hivatalos vélemény:¹⁰ a tábla eredeti, valamikor a Kr. e. 9. században keletkezhetett, sőt a szöveg felületén nyomokban aranyat is találtak, ami újabb bizonyíték lehet az autentikusság mellett.

A GSI jelentése, illetve maga a felirat hamar megosztotta a tudományos közvéleményt. F. M. Cross, a héber feliratok legismertebb amerikai kutatója már kezdetben úgy nyilatkozott, hogy a felirat kétségtelenül hamisítvány.¹¹ Hasonlóan nyilatkozott tanítványa és több más kutató is.¹² Más tudósok azonban nem voltak ebben ennyire biztosak. Nem minősítették hitelesnek a feliratot, de a hamisítás tényét sem erősítették

4. kép

meg.¹³ Olyan kutatók is akadtak, akik a felirat hitelessége mellett foglaltak állást.¹⁴ Teljes volt a bizonytalanság, mindenki további vizsgálatokra és eredményekre várt.

Feltűnt közben néhány furcsaság. Az írás stílusát illetően két nagy földrajzi területet szokás megkülönböztetni a Kr. e. 9. században. Az egyik az északi: a föníciai és arámi feliratok tartoznak ide (pl. Kilamuwa felirata vagy a Tel Dán-felirat); a másik a déli, legismertebb példája a Mesa-sztélé. A Jóás-táblán a betűk többsége az északi típust képviseli, ugyanakkor néhány betű – különösen a mém, a nún és a kaf – a déli stílust követi.

Ezen a ponton már a felirat szövegét is meg kell néznünk. Jóás Júda királya volt Kr. e. 835-től 801-ig. Neve nem található meg a feliraton. Megmaradt viszont apja, Achazjá (héberül: Achazjáhu) neve, így a sérült első sor valószínű rekonstrukciója: „Én vagyok Jóás, Achazjá fia...” A 13. sor az Ex 12:14-en alapul, itt a nwrkz-t twd^c-ra változtatták. Az épí-

menete. Az epigráfiai vizsgálatok egyértelművé tették, hogy a Jakab-összárium hamisítvány. Itt ismert volt a tulajdonos neve, aki nem más volt, mint az izraeli régiségkereskedő, Oded Golán. Valaki felkínálta vételre a Jóás-táblát 4,5 millió dollárért az Izrael Múzeumnak, azonban ők elutasították azzal az indoklással, hogy hamisítványról van szó. Ekkor került a rendőrségi gyanúsítottak listájára Oded Golán, aki azonban tagadta, hogy bármi köze lenne a felirathoz. Állítása szerint a tulajdonos egy palesztin régiségkereskedő, aki a Palesztin Fennhatóság területén él és névtelen kíván maradni. Hiúsága azonban lebuktatta Golánt: a házkutatás során olyan fotók kerültek elő, amelyeken a Jóás-tábla mögött ott állt az izraeli kereskedő. De ennél is érdekesebbnek bizonyultak azok a padlásszobájában talált eszközök, kövek és félig „elkészült” feliratok, amelyek egyértelművé tették, hogy hamisításról van szó. Golánt 2003 júliusában letartóztatták, mikor is felajánlotta, hogy elárulja a

Transcriptio	Fordítás	
	[Én vagyok Jehóás, fia A-]	
?y .] ^c . ykl]m . wchyzch	chazjának, [én uralkodtam Jú-]	1.
[zch ty]bh . t' . sz ^c w hdh	dában és kijavítottam [ezt a há]zat	2.
dn . d'lmn . rs'k . h	ahogyan az hajlan[dósá-]	3.
dmbw . cr'b . s' bl . tb	ga volt minden ember szívének az országban és a siva-	4.
l . hdwhy . yr ^c . lkbw . rb	tagban és Júda minden városában ad-	5.
brl . msdqh . fszk . tt	ni ezüstöt a szentségekre szívből	6.
rbw . bcchm . nb' . tnql	venni fejtett követ és ciprus-	7.
ts ^c l md' . tschnw . ms	fát és edomi rezet hogy megcsinálják	8.
sz ^c w . hnm'b . hk'imb	a munkát hűségesen. És megjavítottam	9.
sz trqhw . tybh . qdb . t'	a Ház hasadását és a falait kö-	10.
kbshw . cyh . t'w . bb	rül és a párkányt és a rácsa-	11.
hw . t'rghw . mlwlhw . m	it és a lépcsőit és a fülkéket és az aj-	12.
hzh . myh . hyhw . ttld	tókat. S legyen ez a mai nap	13.
hk'lmh . hlct . yk . td ^c l	bizonyosság, hogy sikerül a munka.	14.
hkrbb . wm ^c . t' . hwhy . wcy	Szentelje meg népét Jhwh áldással.	15.

tészeti szakkifejezések az 1Kir 6-ból és a 2Kir 12-ből vannak összeállítva.¹⁵ A szöveg olyan mértékben visszavezethető a bibliai kifejezésekre, hogy egyértelműen kimondható: kompilációról van szó. Nem a „felirat” volt a héber Biblia forrása, hanem fordítva. A hamisító a legutolsó sorban árulta el magát leginkább:¹⁶ az epigráfiai anyagokban a wm^c szó csak többes jelentéssel bírhat: „az ő (két vagy több) népe”.

Az általam elért anyagok közül a legrészletesebb elemzés Viktor Avigdor Hurowitz és Shmuel Ahituv professzoré volt. Utóbbi következtetését idézem: „A feliratot egy modern héber nyelven beszélő írta, aki bibliai versekből kölcsönzött részeket és olyan szöveget állított össze, amely neki bibliainak tűnt... Héber nyelvezete egyszerűen szólva borzalmas. Még ha a patinavizsgálat és a C¹⁴-es vizsgálat meg is állapítja a hitelességét...¹⁷ akkor sem fogadom el, hogy nem hamisítványról van szó.”¹⁷ Az epigráfia és a paleográfia oldaláról tehát erős támadás érte a leletet. A kérdést végleg eldöntötte az ügy további

Jóás-tábla jelenlegi helyét, ha mentesítik a bűnvádi eljárás alól, ám az ajánlatot a rendőrség elutasította. A rendőrségi vád: műtárgyak hamisítása és nagy áron történő értékesítése múzeumoknak és magánszemélyeknek.

Ekkor jelent meg Yuval Goren Tel Aviv-i professzor prezentációja az interneten, amely lépésről lépésre mutatja be, hogyan kell feliratot hamisítani. Az anyag annyira látványos, ugyanakkor megdöbbentő, hogy még jobban felkavarta a héber epigráfia nyugodtnak eddig sem mondható vizeit. Korábban is előfordult, hogy egy-egy felirat hitelességét megkérdőjelezték,¹⁸ de nem ilyen mértékben. Ma gyakorlatilag minden olyan szövegnél, amely nem ellenőrzött és dokumentált régészeti körülmények között került elő („in situ”), felmerül a hamisítás gyanúja. A legutolsó esemény e folyamatban: 2005 nyarán bebizonyították, hogy a Moussaieff-gyűjtemény két osztrakonja¹⁹ és a híres feliratos gránátalma,²⁰ amelyet a salamoni templomhoz kötöttek eddig, egyaránt hamisítvány.

Itt kell megemlíteni a mainzi egyetem protestáns fakultása tanárának, Reinhard G. Lehmannak egy cikkét,²¹ két okból is. Egyrészt a szövegben szereplő „edómi réz” kifejezés alkalmazásából a szerző szépen levezeti a hamisító gondolkodásmódját.²² Eszerint a hamisító jól ismerte a kémiai hitelesítés folyamatát, de nem tudott a bibliakutatók fejével gondolkodni: minden, a Templomra utaló szöveget válogatás nélkül, egyszerű tematikus úton haladva csoportosított és használt fel. (A fenti „edómi réz” szó szerkezet például az 1Kron 18-ból származik.) A másik dolog a tudományos korrektség. Lehman a cikket a *BAR* szerkesztőjének kérésére írta, aki nem hozta le írását, azt később ő maga adta közre az interneten. Csak amikor sorra fordultak a kutatók a Jóás-tábla ellen, akkor közölt H. Shanks is ilyen hangvételű cikkeket. Ez a kivárás egyértelműen a szerkesztő elfogultságáról árulkodik.

Ami a magyar nyelvű szakajót illeti, a kép kristálytisza. Némi cinizmussal azt mondanám, annyira óvatosak voltunk, hogy semmit nem írtunk a Jóás-tábláról, amíg véglegesen ki nem derült a hiteltelensége. Két üdítő kivétellel találkoztam: 2003. március végén jelent meg egy híradás a leletről az interneten, majd június 17-én egy újabb beszámoló a hamisító letartóztatásáról. Mindkét cikk szerzője Naftali Krausz, akit a magyar olvasók inkább mint zsidó Biblia-magyarázót ismerhetnek.

HÉBER EPIGRÁFIA A MÚLTBAN ÉS A JÖVŐBEN

E híres-hírhedtté vált felirat kapcsán érdemes egy pillantást vetni a héber epigráfia jelenlegi helyzetére. Három kérdést vizsgálunk meg dióhéjban: (1) az epigráfiai anyag mennyisége; (2) új technológiák megjelenése; (3) módszertani változások.

(1) A héber epigráfiai anyag folyamatosan növekszik. Túl sok öröme azonban így sincs okunk, mivel a szövegek mennyisége összességében így is nagyon kevés. Újabb gyűjteményes munkák rendszeresen jelennek meg. A fogság előtti héber feliratokról éppen 2005-ben jelent meg egy nagy átfogó munka.²³ Izraeli területen legálisan talált héber szövegek e 2005-ös adat alapján negyven helyről kerültek elő. Külön csoportot képeznek azok a feliratok, amelyeket publikáltak ugyan, de a megtalálás körülményei tisztázatlanok.²⁴ Az előrelépés korántsem nevezhető gyorsnak. A héber feliratok mennyisége messze van attól a határtól, amikor könnyűszerrel és gyorsan tájékozódhatunk az ókori Izrael történelméről és írásbeliségéről. A legnagyobb írott forrás, a Biblia nélkül ma még nem rekonstruálható Izrael egyetlen történelmi korszaka sem! Sajnos pontosan ez, vagyis a kevés anyag is generálja a hamisításokat. Más ókori nyelveken is készültek hamisítványok (pl. akkádul), ám ezeken a nyelveken több az anyag – no és kisebb a vallásos érdeklődés, így a dolog üzleti oldala sem érdekes annyira.

(2) Az eddigi anyagok közt akad olyan, amelyet eddig nem sikerült elolvasni. Ez részben a szöveg nehézségéből, részben az íráshordozó olvashatatlan állapotából adódik. Utóbbi vonatkozásban érdekes és nagyon fontos az új technológiák megjelenése. Jelentős előrelépés a fotózás nagy mértékű finomodása. Úttörő munkát végeztek, végeznek e területen a Zuckermann testvérek. Munkásságukat a qumránológiában kezdték, de ma már ugariti, sőt asszír szövegeket is fotóztatnak velük. Néhány kitűnő fénykép megtekinthető az interneten, a West Semitic

Research Project honlapján.²⁵ Megemlítjük a legújabb változásokat e téren: az előbb említett kaliforniai projekt egy hatalmas internetes adatbázist akar létrehozni a különféle feliratok fotóiból, amely minden regisztrált kutató számára elérhető lesz.²⁶

(3) Végül a módszertani változásokról. Ez is izgalmas pont, mert bármennyire meglepő, a héber epigráfia módszertana a mai napig nem alakult ki. Ez a folyamat most, a szemünk előtt zajlik. Részben az elméleti sík elmélyítése folyik, részben a gyakorlati eljárás szabályozása.

A héber epigráfia nagy örege, F. M. Cross kezdte az elméleti alapok lerakását egy 1980-ban tartott egyetemi előadással.²⁷ E tanulmány ma is az epigráfiai módszertan egyik alapköve. Egy mondatban így foglalható össze mondanivalója: hogyan gondolkodik a kutató egy emberi készítésű tárgy datálása közben? A már ismert Cross-féle datálási alapelvekhez (Law of Superposition,²⁸ Principle of Association²⁹) mellett újabbakat is megfogalmazott a közelmúltban Bruce Zuckermann (mint az Assumption of Complexity vagy az ún. „scribe-oriented” szemlélet stb.).³⁰ Óvatosan kell bánni a pusztán paleográfiai alapokon történő datálással. „Kéz-írás” van előttünk, amit a nyomtatott betűk kora elfeledtet velünk. Túlságosan betűorientáltak („letter-oriented”) a szövegleírások, e mellé kell állítani az „írnokorientált” („scribe-oriented”) szemléletű elemzést is. Nézni kell például a szöveg *ductus*át, a betűk irányát, a rendezettséget stb.

A gyakorlati vizsgálódás módszertana is finomodik. Erre égető szükség is van, hiszen a Jakab-osszárium és a Jóás-tábla rámutatott a hamisítás finomodására. Megjelent egy új fogalom, a „laboratóriumi protokoll”. A laboratóriumi hitelesítésknél a következők bevezetését javasolja C. A. Rollston:³¹

1. legyenek hivatalos intézmények, melyek jogosultak az ilyen jellegű vizsgálatokra, erre képezett szakemberekkel;
2. ugyanazt a tárgyat több laboratórium is vizsgálja meg, ugyanazzal a módszerrel, az adott laboratóriumok ne kommunikáljanak egymással a kérdésben;
3. egyfajta „kettős vakság” biztosítása: a vizsgálatot elrendelő ne tudja, hogy melyik labor végzi az elemzést és fordítva, a labor se tudja, ki a megrendelő;
4. ne adjanak információt a vizsgálandó tárgy feltételezett koráról;
5. a teljes vizsgálati eredményt közöljék a felirat publikálásakor, ez váljon tudományos gyakorlattá;
6. amennyiben nyilvánvalóan problémák vannak a laboratóriumi teszt eredményével, vonjanak be újabb szakértőket.

A javaslatok némelyikét olvasva inkább azon csodálkozunk, hogy eddig miért nem vezették be azokat. Az idő azonban megért a változásokra, s az elkövetkezendő években ebbe az irányba megy a héber epigráfia. Finomodik mind a feliratok laboratóriumi vizsgálata, mind az azt követő elemzésük.

JEGYZETEK

- 1 Vö. *Magyar Nagylexikon*, „epigráfia”, VII/365.
- 2 John Coleman Darnell egyiptológus.
- 3 Egyetlen véleményt idézünk a felirat fontosságának szemléltetésére P. Kyle McCarter Jr. professzortól (Johns Hopkins University): „Ezek a feliratok olyanok az epigráfusoknak, mint Lucy a palaeontológusoknak”: *The Johns Hopkins Gazette*, 1999. nov. 29.
- 4 A felvétel a *Maarav* szakfolyóiratban jelent meg. A lap a nyugat-sémi epigráfia szakfolyóirata, elérhető az MTA Keleti Gyűjteményében. A felvételen jól látható a betű piktogramm jellege, ami általánosságban a többi írásjelre is igaz.
- 5 F. W. Dobbs-Allsopp, J. J. M. Roberts, C. L. Seow és J. C. Darnell kutatók vállalták az *editio princeps* elkészítését, amelynek a tervek szerint 2005-ben kellett volna megjelennie.
- 6 Számtalan internetes oldalról letölthető, forrást így felesleges megadni. A fotó a torontói kiállításon készült, bejárta a világsajtót.
- 7 A hamisítvány „felfedezéséről”, jelentőségéről magyarul lásd jelen sorok szerzőjétől: „»Jakab, József fia« – de kinek a testvére?»: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2004*, Keresztény-Zsidó Társaság, 2004, 52–58.
- 8 „The problem here is that circumstances of the finding are not clear... We should wait for the official scientific publication, at which time we will be able to probe this finding carefully. Right now, of course, we can't rule out any possibility. It's too bad that a matter of this sort was kept under wraps, apparently due to business concerns.”
- 9 A Jóás-tábla képe több internetes oldalról is letölthető, forrás ezért itt nem jelöltünk meg. A vita több résztvevője megszólalt a <http://www.bib-arch.org> oldalain, ugyanitt számos fotó is megnézhető.
- 10 Ilani, S. – Rosenfeld, A. – Dvorchek, M., „A Stone Tablet with an Ancient Hebrew Inscription Attributed to Jehoash, King of Judea. Archaeometry and Epigraphy”: *GSI Current Research* 13 (2003) 109–116.
- 11 F. M. Cross, „Notes on the Forged Plaque Recording Repairs to the Temple”: *IEJ* 53 (2003) 119–122.
- 12 P. Kyle McCarter (The Johns Hopkins University), a már említett Joseph Naveh és Israel Eph'al (Hebrew University), Avigdor Horowitz (Ben Gurion University), Edward Greenstein (Tel Aviv University). Vö. például Israel Eph'al, „The 'Jehoash Inscription': A Forgery”: *IEJ* 53 (2003) 124–128.
- 13 Közéjük tartozott az izraeli régész, Gabriel Barkay, André Lemaire (Sorbonne) és Ada Yardeni, a híressé vált *The Book of Hebrew Script* szerzője.
- 14 A Ben Gurion Egyetem filológusa, Chaim Cohen nyilatkozott az SBL éves atlantai ülésén, lánczát törve a dokumentum hitelessége mellett. Rögtön ezután jelent meg a *BAR* hasábjain David Noel Freedman cikke, mely ugyanezt a véleményt tükrözi: „Don't Rush to Judgment”: *BAR*, March/April 2004.
- 15 1Kir 6:5-8, 31-34 és 7:17-ből: bybsz twryq, mykbs, mylwl, tw'rgm, twtld. 2Kir 12:5-ből: mysdq, fszk sy' bl, 2Kir 12:6-ből: qbd; 12:12-ből: hkl'mh hsz[, 12:13-ből: bcchm tnb'w myc' twnql.
- 16 Knauf, E. A., „Jehoash's Improbable Inscription”: *BN* 117 (2003) 22–25.
- 17 Ahituv, Shmuel, „Opinion Concerning the Authenticity of the 'Jehoash Inscription' and the Ossuary of 'Ya'aqov Son of Yosef Brother of Yeshua'”: *Israel Antiquities Authority* 2003.
- 18 Az utolsó ilyen híressé vált kétkedő Niels Peter Lemche dán kutató, aki a Tel Dán-felirat hitelességét kérdőjelezte meg.
- 19 Goren, Y. – Ahituv, S. – Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Schilman, B., „Authenticity Examination of Two Iron Age Ostraca from the Moussaieff Collection”: *IEJ* 55:1 (2005) 21–34.
- 20 Goren, Y. – Ahituv, S. – Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Dahari, U. – Dayagi-Mendels, M. – Demsky, A. – Levin, N., „A Re-examination of the Inscribed Pomegranate from the Israel Museum”: *IEJ* 55:1 (2005) 3–20. Maga az elefántcsontból faragott alma eredeti, a késő bronzkorból származik, csak a rávésett felirat hamisítvány.
- 21 Lehmann, Reinhard G., „The Jehoash Inscription: it *isn't* because *it is too much* at the same time!”, Associazione Orientalisti's Web Site, 2004: <http://www.orientalisti.net/lehmann.htm>
- 22 A kifejezés a szöveg legvitatottabb szószerkezete, már Cross is támadta ezen a ponton a felirat autentikusságát. Más értelmezéshez lásd Ronny Reich interneten közzölt rövid írását („An Alternative Reading”).
- 23 Dobbs-Allsopp, F. W. – Roberts, J. J. M. – Seow, C. L. – Whitaker, R. E., *Hebrew Inscriptions. Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*, Yale University Press, New Haven – London, 2005.
- 24 Vö. *Hebrew Inscriptions* 545–581. Külön kiemelném itt Robert Deutsch munkásságát, aki a pecsétek és érmék vizsgálatával lassan már egy külön óhéber numizmatikai ágat hoz létre. Olyan magángyűjteményeket publikált a közelmúltban, mint a londoni Shlomo Moussaieff gyűjtemény (2001), az antwerpeni Josef Chaim Kaufman nyugat-sémi feliratgyűjtemény (2003) vagy legutóbb a svájci ún. Adonirám-gyűjtemény (2004). Sajnos azt is el kell mondanunk, hogy az említett hamisítási botrányba ő is belekeveredett. Az izraeli rendőrség 2004 végén egy 27 oldalas vádiratot állított össze, amelyben az ismert hamisító, Oded Golan neve mellett még három gyanúsított neve szerepel, köztük Deutsché is. Deutsch az IAA támadásának minősítette ezt, jelenleg még szabadlábban védekezik. Említsük meg, hogy Deutsch nemcsak epigráfus, hanem műkincskereskedő is, aki az elmúlt 17 évben 33 aukciót tartott.
- 25 Lásd www.usc.edu/dept/LAS/wsrp. Nem véletlen, hogy a képek egy részét csak az Adobe PhotoShop, a világ vezető képszerkesztő programjának telepítése után lehet megnyitni. Vö. az említett web-lapon: „Educational Site”, pl. a qumráni Réztekercs (3Q15), az ugariti MRZH tábla képét.
- 26 Vö. a *Maarav* folyóirat 2004-es számával.
- 27 Cross, F. M., „Alphabets and Pots: Reflections on Typological Method in Dating of Human Artifacts”: *Maarav* 3/2 (1982). Lásd még Cross most megjelent gyűjteményes kötetében is: F. M. Cross, *Leaves from an Epigrapher's Notebook. Collected Papers in Hebrew and West Semitic Paleography and Epigraphy* (HSS 51), Eisenbrauns, Winona Lake, 2003, 344–350.
- 28 Sarkítva: a mélyebb rétegekből származó lelet régebbi a felette levő rétegekben találtaknál.
- 29 Keresztdatálás: ha az adott réteget nem érte átalakító természeti vagy emberi hatás, akkor az adott rétegben talált tárgyakat azonos időben használták.
- 30 B. Zuckerman, „Pots and Alphabets: Refractions of Reflections on Typological Method”: *Maarav* 10 (2003) 89. skk.
- 31 C. A. Rollston, „Non-Provenanced Epigraphs I: Pillaged Antiquities, Northwest Semitic Forgeries, and Protocols for Laboratory Tests”: *Maarav* 10 (2003) 135-194.